

Mənsur Sərdar oğlu Xaspoladov

“Viqas” psixoloji və nitq inkişaf mərkəzinin psixoloqu

<https://orcid.org/0000-0002-8607-4996>

E-mail: xmensur@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).238-245](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).238-245)

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQLARIN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFININ PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Mansur Sardar Haspoladov

psychologist of the Center for psychological and speech development "Vigas"

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER

Мансур Сардар оглы Хасполадов

психолог Центра психологического и речевого развития «Вигас»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Xülasə. Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) sosial ünsiyyət pozuntuları, təkrarlanan davranışlar və sensor həssaslıqlarla xarakterizə olunan nevroinkişaf pozuntusudur. ASP-li uşaqlarda intellektual inkişaf əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bu, onların təhsil və psixoloji uyğunlaşma prosesində çətinliklərə səbəb olur. Bu məqalə, ASP-li uşaqların intellektual inkişafına təsir edən əsas psixoloji problemləri, o cümlədən sosial təcrid, emosional tənzimləmə çətinlikləri, koqnitiv elastikliyin məhdudluğu və sensor emal problemlərini araşdırır. Bundan əlavə, fərdiləşdirilmiş təhsil planları, koqnitiv-davranış terapiyası, sosial bacarıq təlimləri və sensor integrasiya terapiyası kimi effektiv müdaxilə strategiyalarına diqqət yetirilmişdir. Bu psixoloji çətinliklərin çoxşaxəli yanaşma ilə həll edilməsi, ASP-li uşaqların öyrənmə nəticələrini və ümumi həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər.

Açar sözlər: *autizm Spektr Pozuntusu, İntellektual İnkişaf, Psixoloji Problemlər, Təhsil Müdaxilələri, Koqnitiv-Davranış Terapiyası*

Abstract. Autism Spectrum Disorder (ASD) is a neurodevelopmental condition characterized by impairments in social communication, repetitive behaviors, and sensory sensitivities. Intellectual development in children with ASD varies significantly, leading to challenges in education and psychological adaptation. This article examines the key psychological issues affecting the intellectual development of children with ASD, including social isolation, emotional dysregulation, cognitive flexibility limitations, and sensory processing difficulties. Furthermore, it explores effective intervention strategies such as individualized education plans, cognitive-behavioral therapy, social skills training, and sensory integration therapy. Addressing these psychological challenges through a multi-faceted approach can significantly enhance the learning outcomes and overall quality of life for children with ASD.

Keywords: *Autism Spectrum Disorder, Intellectual Development, Psychological Challenges, Educational Interventions, Cognitive-Behavioral Therapy.*

Аннотация. Расстройства аутистического спектра (РАС) – это нарушение нейроразвития, характеризующееся нарушением социальной коммуникации, повторяющимся поведением и сенсорной чувствительностью. Интеллектуальное развитие детей с РАС значительно варьируется, что приводит к трудностям в образовании и психологической адаптации. В данной статье рассматриваются ключевые психологические проблемы, влияющие на интеллектуальное развитие детей с РАС, включая социальную изоляцию, эмоциональную дисрегуляцию, ограничения когнитивной гибкости и трудности обработки сенсорной информации. Кроме того, исследуются эффективные стратегии вмешательства,

такие как индивидуализированные образовательные планы, когнитивно-поведенческая терапия, тренировка социальных навыков и сенсорная интеграционная терапия. Решение этих психологических проблем с использованием многоаспектного подхода может значительно повысить успеваемость и общее качество жизни детей с РАС.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, интеллектуальное развитие, психологические проблемы, образовательные вмешательства, когнитивно-поведенческая терапия

Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) sosial qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və davranış çətinlikləri ilə müşayiət olunan kompleks nevroinkışaf pozuntusudur (American Psychiatric Association, 2013). ASP-li uşaqların intellektual inkişafı fərqli səviyyələrdə müşahidə olunur: bəziləri ortalama və ya üstün intellekt göstəricilərinə malikdir, digərləri isə intellektual gerilik yaşayır (Lord və başq., 2020). ASP ilə əlaqəli kognitiv və psixoloji çətinliklər onların öyrənmə prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir və fərdiləşdirilmiş təhsil və terapevtik müdaxilələri tələb edir. Bu məqalə, ASP-li uşaqların intellektual inkişafına təsir edən psixoloji maneələri araşdırmağı və onların həlli üçün səmərəli müdaxilə strategiyalarını təklif etməyi hədəfləyir.

İntellektual inkişafın xüsusiyyətləri autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda kognitiv fərqliliklər

Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların intellektual funksiyaları geniş diapazonda dəyişir. Bəzi uşaqlar üstün yaddaş və analitik bacarıqlara sahib olduğu halda, digərləri əsas kognitiv tapşırıqlarda çətinlik çəkir (Happé & Frith, 2020). Araşdırmalar göstərir ki, ASP-li fərdlərin təxminən 30-50%-i intellektual geriliyə malikdir, digərləri isə normal və ya üstün intellekt göstəricilərinə sahibdir (Estes və başq., 2011).

Kognitiv sərtlik və öyrənmə çətinlikləri

ASP-li uşaqların əksəriyyətində kognitiv elastiklik çətinlikləri müşahidə olunur ki, bu da onların yeni təhsil mühitlərinə və problem həll etmə tapşırıqlarına uyğunlaşmasını çətinləşdirir (Geurts və başq., 2009). Onların düşüncə tərzində çox vaxt sərt və dəyişməz olur, bu da öyrəndikləri bilikləri müxtəlif kontekstlərdə tətbiq etmələrinə mane olur.

Yaddaş və diqqət pozuntuları

Bəzi ASP-li uşaqlar üstün vizual yaddaş malikdirlər, lakin sözlü işlək yaddaş və uzunmüddətli diqqət baxımından çətinlik çəkirlər (Boucher və başq., 2012). Diqqət problemləri onların yeni bilikləri mənimsəməsinə, müəllim göstərişlərini izləməsinə və dərs prosesində fəal iştirak etməsinə mane ola bilər.

Sosial kognitiv çətinliklər

ASP-li uşaqların sosial siqnalları, üz ifadələrini və bədən dilini düzgün başa düşməməsi onların həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərini və qrup öyrənməsinə inteqrasiyasını çətinləşdirir (Mundy, 2018).

İntellektual inkişafda psixoloji problemlər. Sosial təcrid və ünsiyyət maneələri

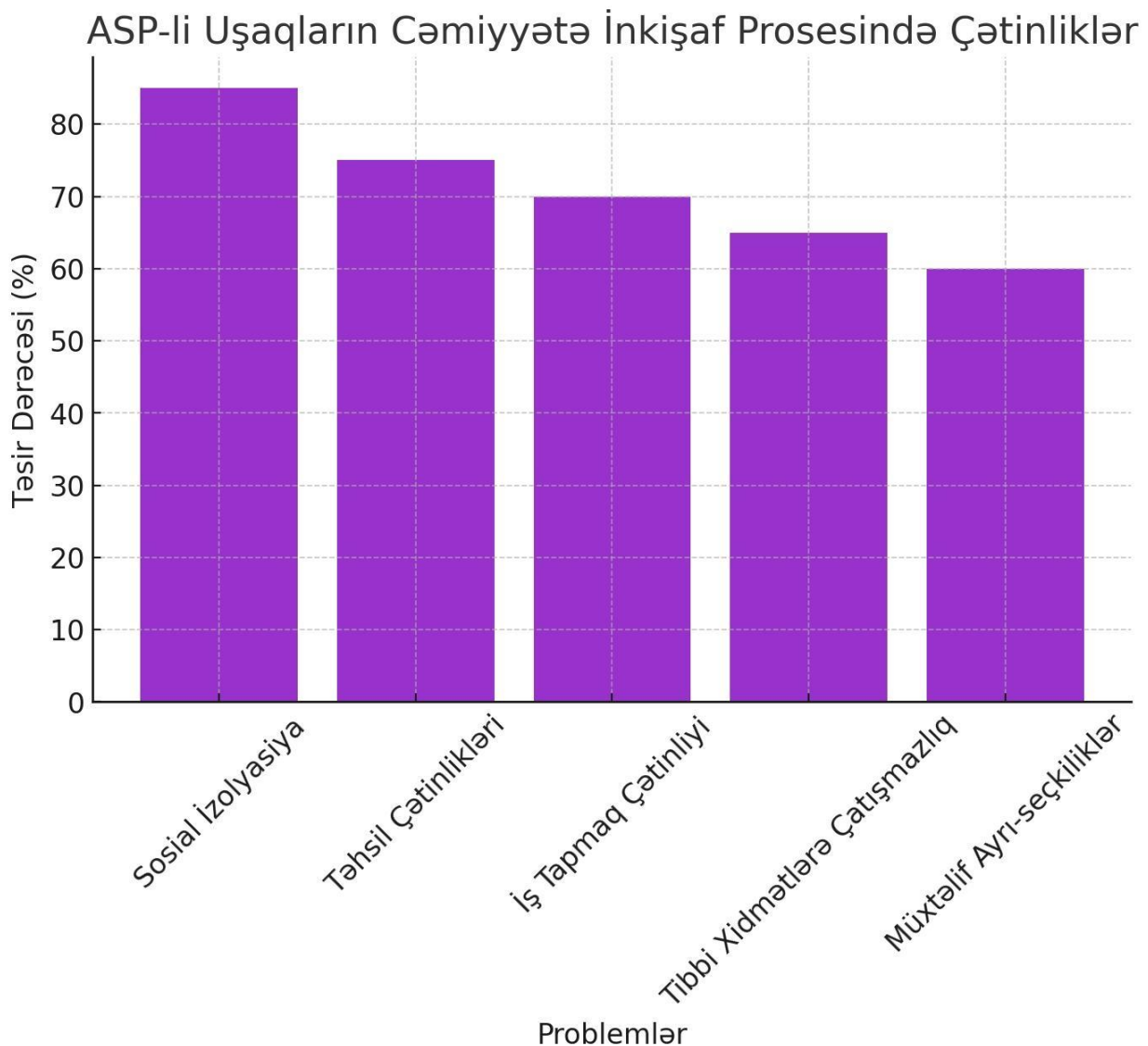
ASP-li uşaqlar sosial qarşılıqlı əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu, onların həmyaşıdları tərəfindən qəbul edilməməsinə və təcrid olunmasına səbəb ola bilər ki, bu da onların akademik motivasiyasına və təhsil fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərir (Bauminger & Kasari, 2000).

Emosional tənzimləmə çətinlikləri

ASP-li uşaqlarda yüksək emosional reaktivlik, təşviş, qəzəb və emosional tənzimləmədə çətinliklər müşahidə edilir. Bu emosional pozuntular onların kognitiv funksiyalarına və ümumi intellektual inkişafına mənfi təsir edir (Mazefsky və başq., 2013).

Özünüdərk və Motivasiya Problemləri

ASP-li uşaqlar akademik mühitdə özlərini dərk etməkdə və motivasiya hissini qorumaqda çətinlik çəkə bilərlər. Onlar spesifik sahələrdə yüksək göstəricilər əldə edə bilsələr də, ümumi bilik sahələrinə maraq göstərməyə bilərlər (Jones və başq., 2019).

Sensor həssaslıq problemləri

ASP-li uşaqlar işıq, səs və toxunuş kimi ətraf mühit stimullarına qarşı hiperhəssaslıq və ya hipohəssaslıq göstərə bilirlər. Bu sensor çətinliklər onların təhsil mühitində rahat olmasını və diqqətini cəmləməsini çətinləşdirir (Baranek

İntellektual inkişafı dəstəkləyən müdaxilə strategiyaları

Fərdiləşdirilmiş təhsil planları (IEP)

Fərdiləşdirilmiş təhsil *planları* (IEP) ASP-li uşaqların fərdi öyrənmə ehtiyaclarını qarşılayacaq şəkildə tərtib edilir. Bu planlar fərdi tədris metodları, adaptiv texnologiyalar və şəkil əsaslı ünsiyyət sistemləri kimi strategiyaları əhatə edir (Koegel və başq., 2012).

Koqnitiv-davranış terapiyası (CBT)

Koqnitiv-davranış terapiyası (CBT) ASP-li uşaqların emosional tənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, icraedici funksiyalarını güc-

ləndirmək və problem həll etmə qabiliyyətlərini artırmaq üçün təsirli bir yanaşmadır (Wood və başq., 2009).

Sosial bacarıqların inkişafı

ASP-li uşaqlarda sosial qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək üçün rollu oyunlar, sosial hekayələr və həmyaşıdları ilə birgə təlimlər kimi metodlar effektiv ola bilər (Bellini və başq., 2007).

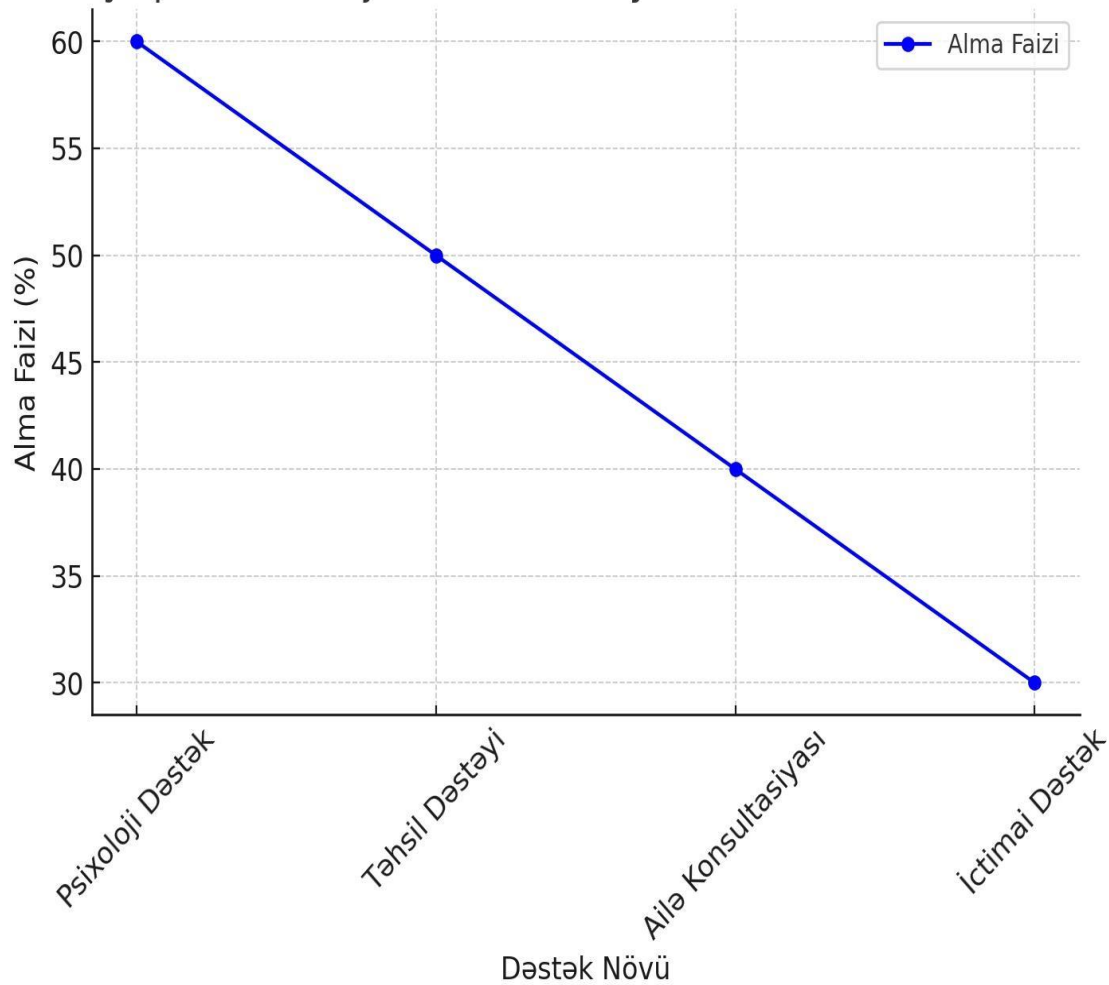
Sensor integrasiya terapiyası

Bu terapiya ASP-li uşaqların sensor emal çətinliklərini idarə etməyə və ətraf mühit stimullarına daha uyğun cavab verməyə kömək edir (Pfeiffer və başq., 2011).

Validəyn və müəllim təlim proqramları

ASP-li uşaqlarla işləyən valideynlər və müəllimlər üçün xüsusi təlim proqramlarının tətbiqi onların daha effektiv dəstək göstərməsinə kömək edir (Kasari və başq., 2015).

ASP-li Uşaqlara Psixoloji və Ailə Dəstəyi Alan Ailələrin Faiz Göstəriciləri

Autizm spektr pozuntusu ilə bağlı statistika və epidemiologiya

Autizm spektr pozuntusu (ASP) son illərdə artan yayılma tezliyi ilə dünya üzrə əhəmiyyətli bir sağlamlıq məsələsinə çevrilmişdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) 2020-ci il statistikaları əsasında, ASP-li uşaqların sayı hər il artır. Lakin, ASP-li uşaqların diaqnozlarının hələ də düzgün şəkildə təyin edilmədiyi və sosial stiqma səbəbindən daha çox həssas olduqları da qeyd edilməlidir. Bu vəziyyət, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha da çətinləşir.

Dünya üzrə statistikalər:

Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ): CDC (Amerika Xəstəliklərə Nəzarət və Profilaktika Mərkəzi) 2023-ci ildə yayımladığı məlumatlara görə, hər 36 uşaqdan biri ASP diaqnozu alır.

Avropa: Avropada ASP-nin yayılma tezliyi müxtəlif ölkələrdə dəyişir, lakin ümumilikdə 1-2% arasında olduğu bildirilir.

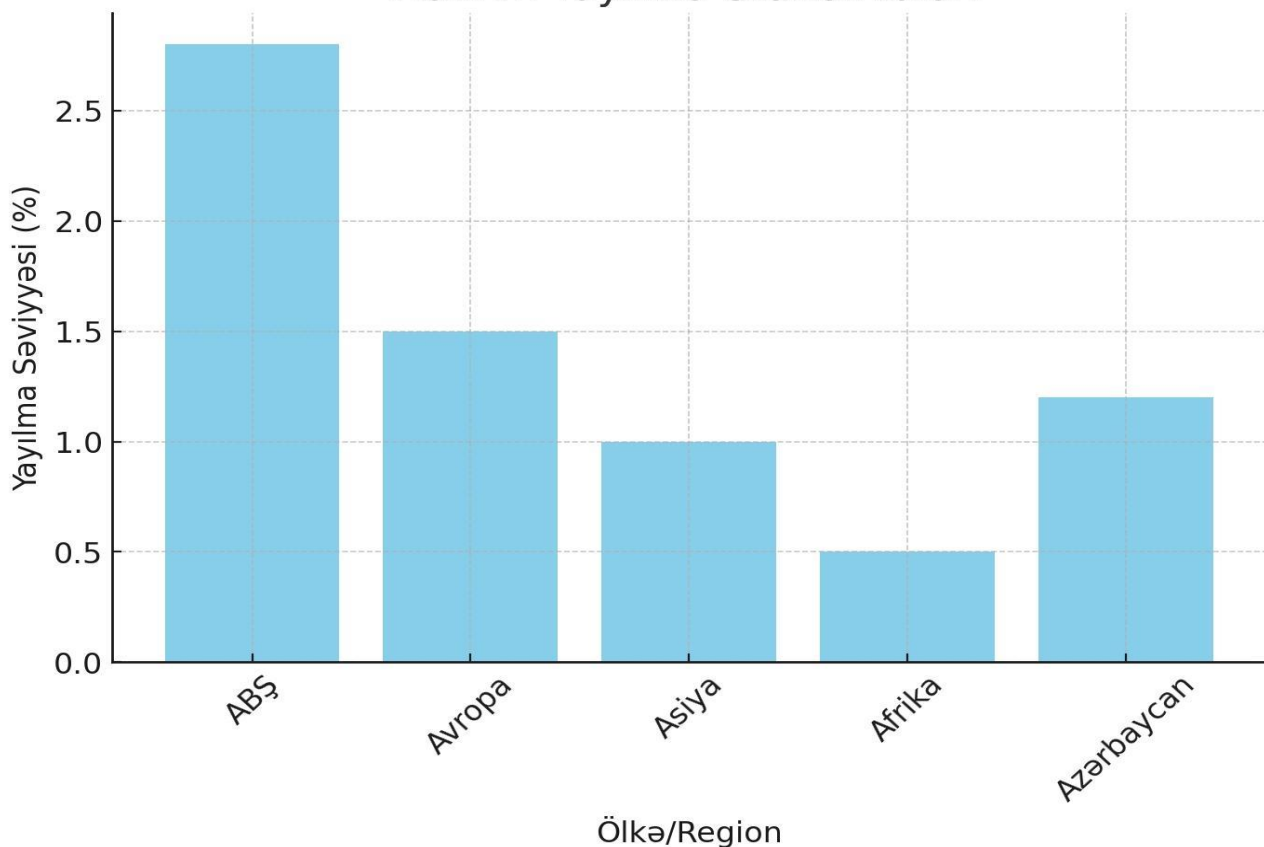
Afrika və Asiya: Bu regionlarda, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ASP diaqnozu daha azdır və genetik məlumatların olmaması və diaqnoz metodlarının qeyri-kafi olması səbəbindən bu sahədə dəqiq məlumat tapmaq çətindir.

Yerli statistika və vəziyyət:

Azərbaycanda, ASP-li uşaqların sayı hələ də tam olaraq müəyyən edilməyib. Bununla belə, qeyri-hökumət təşkilatları və psixoloqların apardığı tədqiqatlar bu növ pozuntuların artdığını göstərir.

Azərbaycanda məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar üçün müvafiq təhsil dəstək xidmətlərinin inkişafı sahəsində son illərdə mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur.

Autizm Yayılma Statistikaları

Autizmin səbəbləri və risk amilləri

Autizm Spektr Pozuntusunun dəqiq səbəbləri hələ də tam başa düşülməyib, lakin genetik, bioloji və ətraf mühit faktorları bu pozuntunun inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu faktorlar müxtəlif səviyyələrdə ASP-nin yaranmasında rol oynaya bilər.

Genetik amillər:

ASP-nin genetik meylliliyi çoxsaylı tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir. Ailə üzvləri arasında oxşar diaqnozların tez-tez rast gəlinməsi genetik təsirin olduğuna işarə edir.

Autizmlı uşaqların 60-90%-i genetik meyllilikdən təsirlənir.

Həmçinin, ASP-li uşaqların valideynlərində və yaxın qohumlarında da autizm, şizofreniya və digər nevroinkişaf pozuntuları daha çox rast gəlinir.

Tədqiqatçılar, ASP ilə əlaqəli SHANK3, NRXN1 və MECP2 kimi genləri müəyyən ediblər.

Ətraf mühit amilləri:

Autizmlı uşaqlarda ətraf mühit amilləri də mühüm rol oynayır. Bu amillər prenatal (hamiləlik dövründə) və postnatal (doğum sonrası) faktorlar olaraq iki qrupa bölünür.

Prenatal risklər:

Hamiləlik dövründə infeksiyalar və toksinlər: Hamiləlik zamanı infeksiyalar və ya toksik maddələrə məruz qalma, məsələn, zika virusu, rübella və ya toksinlər autizm riskini artırır.

Fol turşusu çatışmazlığı: Fol turşusunun aşağı səviyyələri hamiləlikdə autizm inkişafına səbəb ola bilər.

Yüksək yaşda hamiləlik: Ananın yaşının 35-dən yuxarı olması riski artırır.

Postnatal risklər:

Erkən doğuş və aşağı doğum çəkisi ASP riskini artırır.

Ailə daxili amillər: Ailədə yüksək stress səviyyəsi və uşağa lazımı diqqətin verilməməsi də mühit faktorları arasında yer alır.

Autizmin diaqnostik meyarları və qiymətləndirilməsi

Autizm spektr pozuntusunun diaqnozu DSM-5 (Ruh Xəstəliklərinin Diaqnostik və Statistik Təlimatı) və ICD-11 (Beynəlxalq Xəstəliklər Təsnifatı) ilə müəyyən edilir. ASP diaqnozu qoyularkən, uşağın sosial ünsiyyət və davranışlarına, həmçinin sensor xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir.

Diaqnostik *meyarlar*:

Sosial ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə çətinlikləri: Uşaqlar sosial siqnalları başa düşməkdə çətinlik çəkir və əlaqələr qurmaqda çətinlik yaşayırlar.

Stereotipik davranışlar və məhdud maraqlar: Təkrarlanan hərəkətlər və spesifik mövzulara maraq göstərmə.

Sensor həssaslıqlar: Yüksək və ya aşağı həssaslıqla ətraf mühit stimullarına reaksiya vermə.

Tədqiqat metodları:

ADOS-2 (Autism Diagnostic Observation Schedule): ASP əlamətlərini müəyyən etmək və uşağın davranışlarını qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

CARS (Childhood Autism Rating Scale): Bu alət uşaqlarda ASP-nin şiddətini müəyyən edir və diaqnozun doğruluğunu artırır.

Erkən müdaxilə və təhsil Strategiyaları

ASP-li uşaqların inkişafını yaxşılaşdırmaq üçün erkən müdaxilə vacibdir. Erkən diaqnoz və

müdaxilə, uşağın sosial bacarıqlarını artırmaq və özünə inamını gücləndirmək üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Tətbiqi davranış təhlili (ABA)

ABA metodu, uşaqların sosial bacarıqlarını və gündəlik həyat fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş bir terapiya üsuludur. Bu üsul, uşaqla qarşılıqlı əlaqədə olan şəxslərin müəyyən davranışları necə qiymətləndirib formalaşdırdığını öyrədir.

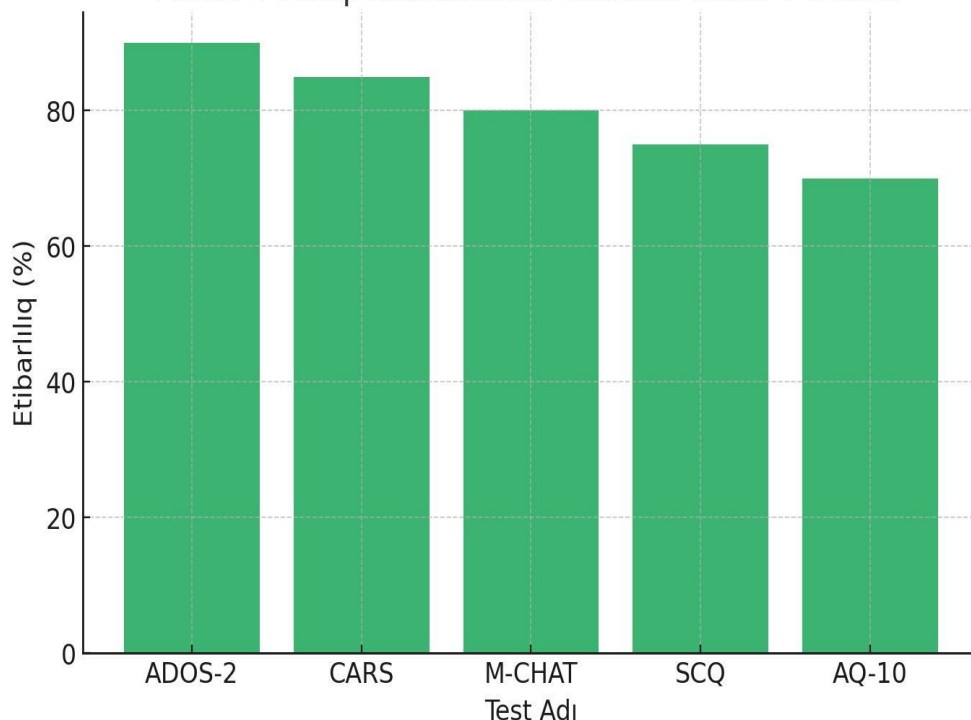
Alternativ və artırılmış ünsiyyət sistemləri (AAC)

Nitq bacarığı məhdud olan uşaqlar üçün PECS (Picture Exchange Communication System) və Makaton kimi metodlar, ünsiyyətin asanlaşdırılmasına kömək edir.

Sensor integrasiya terapiyası

ASP-li uşaqların sensor çətinlikləri ilə mübarizə aparmaq və onların sensor dünyalarını daha yaxşı idarə etmək üçün bu terapiya tətbiq olunur.

Autizm Diaqnostikasında İstifadə Edilən Testlər

Texnoloji innovasiyalar və ASP-li uşaqlar üçün rəqəmsal həllər

Yeni texnologiyalar, xüsusilə virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) tətbiqləri, ASP-li uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Texnologiya, uşaqların öyrənmə prosesini əyləncəli və daha təsirli edərək təhsil alətlərinin modernləşdirilməsini təmin edir.

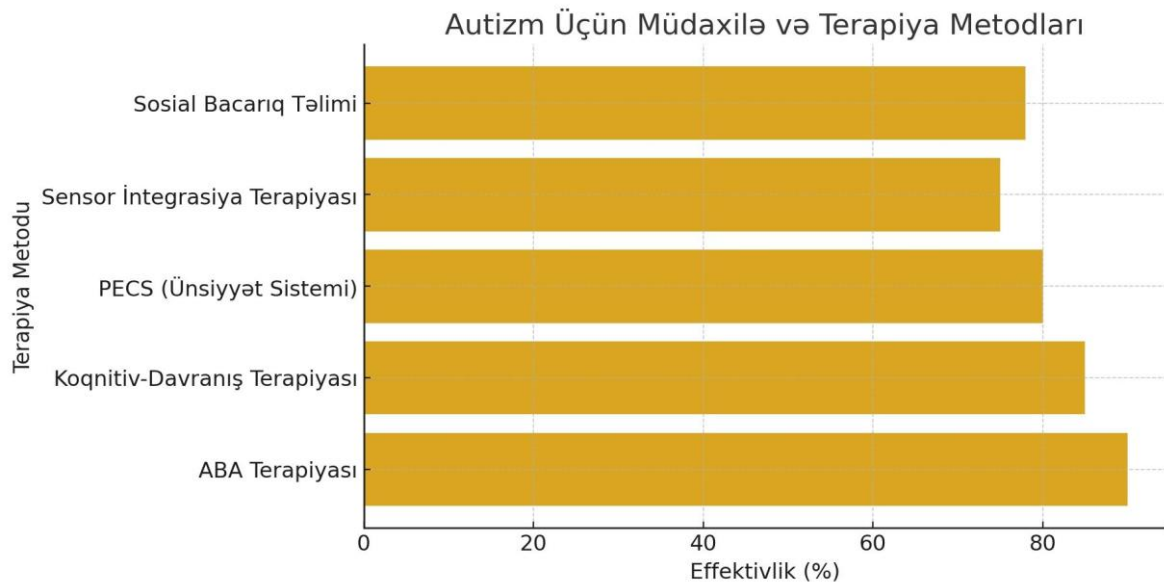
NAO Robotu və Milo Robotu kimi robotlar, ASP-li uşaqlara sosial bacarıqları inkişaf etdirmək və onlarla ünsiyyət qurmaqda kömək edir.

ASP-li fərdlərin cəmiyyətə integrasiyası və sosial dəstək

Autizmlili fərdlərin cəmiyyətə integrasiyasını təmin etmək və onların həyat keyfiyyətini artırmaq üçün inklüziv təhsil və iş imkanları vacibdir. Bunun üçün müvafiq qanunvericilik və

proqramlar hazırlanmalı, həmçinin cəmiyyətin maarifləndirilməsi və stereotiplərin aradan qaldırılması əsas məqsəd olmalıdır.

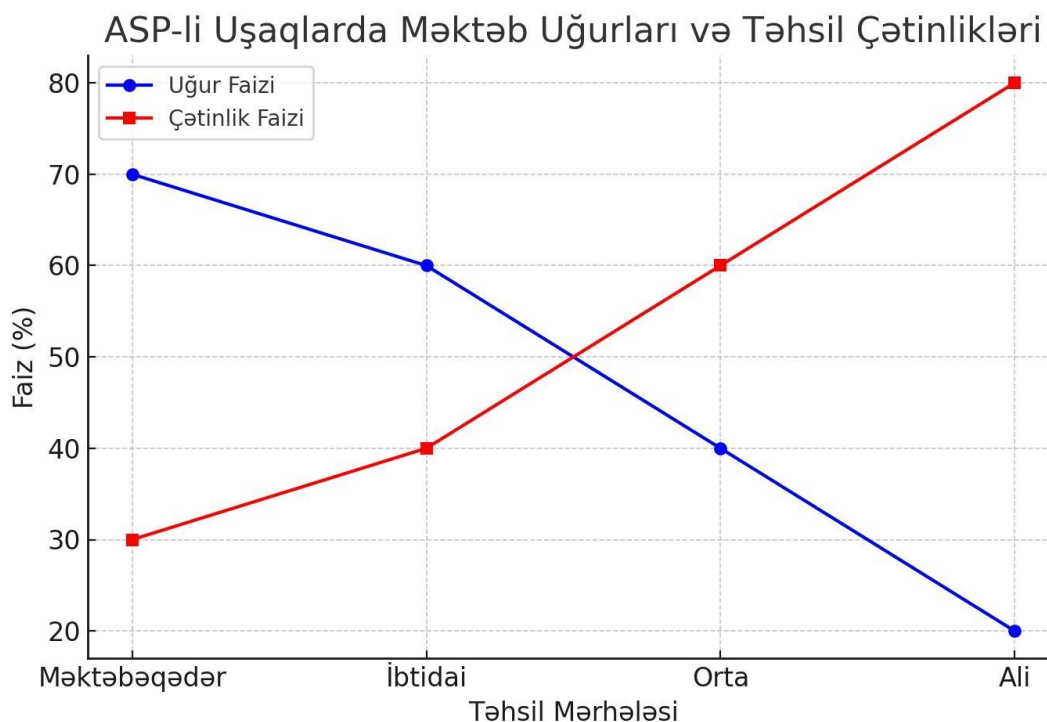
İnklüziv təhsil: Təhsil müəssisələrində ASP-li uşaqlar üçün xüsusi siniflər və dərslər təşkil edilməli və sosial bacarıqlarına uyğun tədris metodları tətbiq olunmalıdır.

Nəticə

ASP-li uşaqların intellektual inkişafı çoxsaylı psixoloji və koqnitiv faktorlarla müəyyən edilir. Sosial çətinliklər, emosional tənzimləmə problemləri və sensor emal çətinlikləri onların akademik müvəffəqiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bununla belə, fərdiləşdirilmiş təhsil planları, koqnitiv-davranış terapiyası

və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi kimi müdaxilə üsulları bu uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləyə bilər. Müəllimlər və psixoloqlar elmi əsaslı yanaşmalar tətbiq edərək ASP-li uşaqların akademik və sosial həyatlarına töhfə verə bilər, onların cəmiyyətə daha uğurlu inteqrasiyasına kömək edə bilərlər.

Problemin elmi yeniliyi. Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) olan uşaqlarda intellektual inkişafın psixoloji faktorlar tərəfindən necə təsirləndiyini və effektiv müdaxilə metodlarının təsirini kompleks şəkildə araşdırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu araşdırma ASP-li uşaqların təhsil və sosial adaptasiya proseslə-

rini optimallaşdırmaq üçün fərdiləşdirilmiş terapiya və təhsil yanaşmalarının tətbiqini təşviq edir.

Problemin aktuallığı. ASP-nin yayılma tezliyinin artması və cəmiyyətə inteqrasiyanın çətinliyi bu sahədə yeni elmi yanaşmalara və müdaxilə metodlarına ehtiyacı artırır.

Ədəbiyyat

1. Baranek, G.T., David, F.J., Poe, M.D., Stone, W.L., Watson, L.R. Sensor təcrübə sorğusu: Autizm, inkişaf gecikmələri və tipik inkişaf göstərən uşaqlarda sensor xüsusiyyətlərin fərqləndirilməsi // Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı. – London: Wiley, – 2006. – c. 47, № 6, – s. 591–601.
2. Bauminger, N., Kasari, C. Yüksək funksiyalı autizmlı uşaqlarda təkliyə çəkilmə və dostluq münasibətləri // Uşaq İnkişafı. – Oxford: Wiley, – 2000. – c. 71, № 2, – s. 447–456.
3. Bellini, S., Peters, J.K., Benner, L., Hopf, A. Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar üçün məktəb əsaslı sosial bacarıq müdaxilələrinin meta-analizi // Təkmilləşdirici və Xüsusi Təhsil. – Thousand Oaks: SAGE Publications, – 2007. – c. 28, № 3, – s. 153–162.
4. Boucher, J., Mayes, A., Bigham, S. Autizm spektr pozuntusunda yaddaş // Psixoloji Bülleten. – Washington: APA, – 2012. – c. 138, №3, – s. 458–496.
5. Estes, A., Rivera, V., Bryan, M., Munson, J. Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda intellektual bacarıqlar: Uzunmüddətli tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr // Autizm Araşdırmaları. – New Jersey: Wiley, – 2011. – c. 4, № 3, – s. 185–200.
6. Geurts, H.M., Corbett, B., Solomon, M. Autizmdə koqnitiv elastikliyin paradoksu // Koqnitiv Elmlərdə Yeniliklər. – London: Elsevier, – 2009. – c. 13, № 2, – s. 74–82.
7. Happé, F., Frith, U. İllik Tədqiqat İcmalı: Keçmiş nəzər salaraq gələcəyə baxmaq – autizm anlayışının dəyişməsi və gələcək tədqiqatlara təsirləri // Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı. – London: Wiley, – 2020. – c. 61, № 3, – s. 218–232.
8. Jones, W., Klin, A. Autizmlı fərdlərdə sosial səhnələrdə gözlərə diqqət yetirmə // Amerika Uşaq və Yeniyetmə Psixiatriyası Akademiyasının Jurnalı. – Washington: Elsevier, – 2019. – c. 58, № 1, – s. 1–9.
9. Kasari, C., Rotheram-Fuller, E., Locke, J., Gulsrud, A. Bağlantı yaratmaq: Autizmlı uşaqlar üçün sosial bacarıq müdaxilələrinin təsadüfi nəzarətli sınağı // Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı. – London: Wiley, – 2015. – c. 56, № 4, – s. 411–419.
10. Koegel, R.L., Matos-Ferreira, A., Koegel, L.K. Autizmlı fərdlərdə ünsiyyətin inkişaf etdirilməsi üçün müdaxilələr // Nevrologiyada Cari Baxışlar. – Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, – 2012. – c. 25, № 2, – s. 187–193.

Redaksiyaya qəbul olub: 29.04.2025.